

تبیین مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن

حسین نوروزی قره‌قشلاق*

چکیده

در گستره جغرافیایی ایران، فرهنگ‌های مختلفی از اقوام ایرانی وجود دارد که با وجود تنوع و کثرت فراوان، تمامی آنها با هدف بروز هویت ایرانی اسلامی رشد یافته‌اند. هویت فرهنگی قوم ترکمن نیز همانند سایر اقوام مسلمان ایران، در جهت گسترش و غنای فرهنگ و هویت ایرانی - اسلامی بوده است. مقاله حاضر درصدد تبیین و شناخت مؤلفه‌های هویتی قوم ترکمن است که با تمرکز بر معماری، موسیقی، ادبیات، آداب و رسوم و هنرهای دستی این قوم صورت گرفته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از ویژگی‌ها هویتی این قوم از دستورات و آموزه‌های دین اسلام گرفته شده است و شاید علت رواج و پابندی امروزین قوم ترکمن به این آداب هم به همین دلیل باشد. مطالعات انسان‌شناسانه اقوام ما را در شناخت هر چه بیشتر و عمیق‌تر هویت فرهنگی خویش یاری می‌رساند. بر این اساس، با استناد به مطالعات کتابخانه‌ای و به روش توصیفی و با رویکردی انسان‌شناختی، مؤلفه‌های فرهنگی قوم ترکمن بررسی شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: صنایع دستی قوم ترکمن، قوم ترکمن، معماری قوم ترکمن، موسیقی قوم ترکمن، هویت فرهنگی قوم ترکمن

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۳۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مقدمه

مقولات فرهنگ و هویت فرهنگی از مهم‌ترین مباحث دنیای امروز در بیشتر حوزه‌های دانش بشری هستند. اهمیت این پدیده در جغرافیای کشورهای مختلف به میزان متفاوتی در حال گسترش و پردازش است. ایران کشوری عظیم است که بسیاری از هویت‌های اقوام مختلف را در گستره خود جای داده و با وجود تنوع و کثرت فراوان، تمامی آنها با هدف بروز هویت ایرانی - اسلامی رشد یافته و در واقع گونه‌ای از وحدت را به نمایش گذاشته است.

هویت فرهنگی اقوام مختلف ایرانی، هر یک به نوبه خود نقشی اساسی در هویت بخشی به فرهنگ اصیل ایرانی - اسلامی در طول تاریخ ایفا کرده‌اند. لزوم توجه و بازنگری در هویت فرهنگی، آن زمان اهمیت بسیار می‌یابد که امروزه بیشترین آسیب‌های اجتماعی از طریق هجمه هویت‌های بیگانه بر مردمان و فرهنگ‌های بومی صورت می‌گیرد. شایان ذکر است که این مسئله بارها از سوی نظریه‌پردازان، متفکران و مدیران در عرصه ملی نیز بازگو شده و همواره از مهم‌ترین دغدغه‌های مسئولان کشوری در حوزه هویت و فرهنگ ایرانی - اسلامی بوده است.

ایرانیان ترکمن همانند سایر اقوام مسلمان ایرانی، با برخورداری از فرهنگ و هویت فرهنگی غنی همواره بخشی از هویت ایرانی بوده‌اند. بازشناسی، حفظ و گسترش چنین فرهنگ‌هایی بی‌تردید پیامدهای مثبتی در زمینه‌های ملی و قومی به همراه خواهد داشت و همین مسئله ضرورت تبیین و شناخت و زنده نگاه داشتن هویت‌های فرهنگی اصیل ایرانی در هر حوزه‌ای را روشن می‌سازد.

بخشی از هویت فرهنگی قوم ترکمن را که مقاله حاضر درصدد تبیین و شناخت آنهاست، مؤلفه‌هایی همچون معماری، موسیقی، ادبیات، آداب و رسوم و هنرهای دستی تشکیل می‌دهند که هر یک می‌تواند به نحوی بازگوکننده اعتقادات و خصلت‌ها و درونیات این قوم باشد. بر این اساس، این مقاله با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و با رویکردی انسان‌شناختی به مسئله، به بررسی و توصیف عوامل و مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن می‌پردازد. انسان‌شناسی فرهنگی توجه خود را به فرهنگ معطوف

تبیین مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن ❖ ۳۱

می‌سازد؛ چراکه فرهنگ در حقیقت مطالعه رفتار اجتماعی انسان و نتایج آن است. این رویکرد علمی به مطالعه شیوه‌های زندگی مردم، نظام‌های اعتقادی، باورها، علوم و دانش‌ها، هنرها، افکار و عقاید، صنایع و فنون، اخلاق، قوانین و مقررات، ارزش‌ها و آداب و رسوم و رفتار و ضوابط و انگاره‌های فرهنگی آنها می‌پردازد. به عبارت دیگر، انسان‌شناسی فرهنگی نوعی فرهنگ‌شناسی است. انسان‌شناسی فرهنگی به بررسی جوامع خاص بشری می‌پردازد و الگوهای مسلط بر فرهنگ آنان را مطالعه می‌کند و همانندی‌ها و ناهمانندی‌های آنان را توصیف و تحلیل می‌نماید. (قرائی مقدم، ۱۳۸۲: ۱۸).

مفهوم‌بندی فرهنگ

تایلور^۱ در کتاب «جوامع ابتدایی» (۱۸۷۱) فرهنگ را چنین تعریف می‌کند: «فرهنگ، مجموعه پیچیده‌ای از معارف، معتقدات، هنرها، صنایع، تکنیک‌ها، اخلاق، قوانین، سنن و بالاخره تمام عادات و رفتار و ضوابطی است که انسان به عنوان عضو یک جامعه آن را از جامعه خود فرا می‌گیرد و در قبال آن جامعه تعهداتی به عهده دارد». (روح‌الامینی، ۱۳۸۵: ۴۱)

فرهنگ را می‌توان به دو بعد مادی و معنوی تقسیم‌بندی کرد. فرهنگ مادی به مجموعه‌ای از پدیده‌ها اطلاق می‌شود که محسوس، ملموس و قابل اندازه‌گیری با موازن علمی و کمی است؛ مانند فنون، ابزارهای کاربردی و تولیدی، وسایل و آثار معماری. فرهنگ غیر مادی به موضوعات و مسائلی گفته می‌شود که با موازن کمی قابل اندازه‌گیری نیستند و به آسانی نمی‌توان آنها را مقایسه و ارزیابی کرد؛ مانند معتقدات، ضوابط خویشاوندی، زبان، هنر، ادبیات و آداب و رسوم که در واقع هویت یک جامعه را تشکیل می‌دهد و بالطبع از دست دادن یا به عاریت گرفتن آن، ضایعه‌ای است که قومیت یک گروه اجتماعی را تهدید می‌کند. (روح‌الامینی، ۱۳۸۴: ۱۷-۲۵)

1. Edvard B.Taylor

۳۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

فرهنگ، این میراث جهانی بشریت، در همه مکان‌ها و همه زمان‌ها یکسان نیست. هر قاره‌ای، هر کشوری و هر شهری، دارای ویژگی‌هایی است که در قاره، کشور یا شهر دیگر عیناً مانند آن یافت نمی‌شود. به عبارت دیگر، شرایط و مقتضیات جغرافیایی، تاریخی، اقتصادی، خانوادگی، اعتقادی، زبانی، سنتی و هنری هر جامعه‌ای باعث می‌شود که فرهنگ آن جامعه، در عین حال که با فرهنگ بشری هماهنگ است، دارای ویژگی‌های مختص به خود باشد و مجموعه این ویژگی‌هاست که هویت فرهنگی هر منطقه و جامعه را مرزبندی می‌کند. (همان: ۱۵۰)

هویت فرهنگی

فرهنگ، شناسنامه یک ملت است و هویت فرهنگی، سند تاریخی تلاش‌ها، خلاقیت‌ها، افتخارات و در مجموع فراز و فرودهای افتخارآمیز یا عبرت‌آموز گذشته و حال یک ملت محسوب می‌شود. در تعریفی دیگر می‌توان چنین بیان داشت: «آنچه که هر جامعه را از جوامع دیگر تمیز می‌دهد، خصوصیات است که شناسنامه فرهنگی آن جامعه به حساب می‌آید. تاریخ و گذشته تاریخی، وطن و سرزمین، نیاکان، باورها، زبان، عقاید، دین و اسطوره‌های مذهبی، حماسه‌ها، هنر و ادبیات کهن، نژاد، قومیت و سنن قومی عناصری هستند که هویت فرهنگی هر جامعه را می‌سازند.» (کاوسی و حسین‌زادگان، ۱۳۹۰: ۴۹)

هویت یک سرزمین به واسطه مؤلفه‌های فرهنگی، آداب و رسوم و عادات و هنر یک قوم در مکان جغرافیایی خاصی شکل می‌گیرد (حبیب و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۹). در مسئله هویت، فرهنگ از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، به طوری که هیچ فرد و بویژه هیچ گروه اجتماعی نمی‌تواند وجود داشته باشد، مگر آنکه خود یا دیگران برای وی یک یا چند «هویت فرهنگی» تعریف کرده باشند و او بتواند خود را خواسته یا ناخواسته بازشناسایی کند. بدین ترتیب منظور از هویت فرهنگی، مجموعه‌ای از مؤلفه‌های فرهنگی هستند که به یک فرد یا به یک گروه، «شخصیت» می‌دهند و به عبارت دیگر او را از سایر افراد یا گروه‌ها «تمایز» می‌سازند. (فکوهی، ۱۳۹۰)

تبیین مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن ❖ ۲۳

بر اساس تعاریف ارائه شده از فرهنگ می‌توان به این حقیقت دست یافت که شیوه‌های مشترک تفکر و زندگی کردن، خمیرمایه هویت فرهنگی را شکل می‌دهند. در هر یک از شیوه‌های مشترک اندیشه، عواملی حضور دارند که به تحقق و تبلور این شیوه‌ها کمک می‌کنند. مفهوم هویت فرهنگی برساخته مجموعه این شیوه‌ها و عوامل آنهاست. (اسماعیلی، ۱۳۸۸: ۱۴)

در همین خصوص باید گفت، ایران سرزمینی پهناور، با گروه‌های مختلف نژادی و قومی است که هر کدام از آنها از هویت فرهنگی و تاریخی خاص خود برخوردارند. هویت فرهنگی ایرانی، الگوی پیچیده‌ای متشکل از گروه‌های مختلف قومی است که با وجود الگوهای مختلف فرهنگی، هویت کلان فرهنگ ایرانی را شکل بخشیده‌اند. نضج، دوام و استمرار هویت فرهنگی ایرانی در طول تاریخ مدیون همه گروه‌های قومی نظیر کردها، ترک‌ها، لرها، بلوچ‌ها، ترکمن‌ها و عرب‌ها بوده است؛ چرا که هر یک با افزودن لایه‌های هویتی - فرهنگی به دیرپایی، غنا و عظمت آن افزوده‌اند. کمی و کاستی‌ها و مؤلفه‌های مثبت و منفی آن نیز تنها متأثر از یک قوم نبوده، بلکه در تعامل همه گروه‌های قومی با شدت و ضعف‌های مختلف شکل پذیرفته است. (مقصودی، ۱۳۸۰: ۲۲۱).

تبارشناسی قوم ترکمن

ترکمن‌ها شاخه‌ای از ترکان آسیای میانه‌اند که از عهد قدیم در صحراهای وسیع بخش سفلاهی رود سیحون و بین دریای آرال به شیوه کوچ‌نشینی روزگار می‌گذراندند. تا حدود قرن هفتم میلادی ترکمن‌ها جزئی از قوم بزرگ ترک بودند. موجودیت ملی ترکمن به قرن دهم میلادی بازمی‌گردد. ظهور امپراتوری سلجوقیان در آسیای صغیر، شکل‌گیری و گسترش امپراتوری عثمانی، حاکمیت سیاسی مغول‌ها در هندوستان، حکمرانی آق‌قویون‌ها و قراقویون‌ها در قفقاز و شمال غربی ایران، همه و همه با حضور فعال ایلات مختلف ترکمن صورت گرفته است.

مراکز عمده سکونت ترکمن‌ها عبارت‌اند از: ترکمنستان، ایران، افغانستان، تاجیکستان، ازبکستان، روسیه، عراق، ترکیه، اردن، سوریه و چین. ترکمنستان، موطن

۳۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

تاریخی ترکمن‌ها، خود سرزمین اجدادی اقوام ایرانی پارت‌ها، داهه‌ها^۱، ماساگت‌ها^۲، آلان‌ها^۳، آس‌ها^۴ و خراسانی‌ها بوده است و از این لحاظ ترکمن‌ها میراث‌دار فرهنگ و تمدنی ایرانی به شمار می‌رفته‌اند و به گفته یاکوبوفسکی^۵ در شکل‌گیری و توسعه این تمدن نقش ترکمن‌ها کمتر از سایر اقوام نبوده است.

ایران یکی از مراکز عمده اسکان ترکمن‌هاست. ایرانیان ترکمن، بیشتر در جنوب شرقی دریای خزر و در ترکمن صحرا سکونت دارند. از لحاظ استانی، سکونت‌گاه‌های آنها در استان‌های گلستان، خراسان شمالی و خراسان رضوی (تربت جام) پراکنده است. جمعیت ترکمن‌های ایران به حدود دو میلیون نفر می‌رسد. بیشترین تمرکز جمعیتی این قوم در استان گلستان است. از شهرهای مهم ترکمن‌ها در این استان می‌توان به گنبد قابوس، بندر ترکمن، آق‌قلا، گمیشان، اینچه برون، بندرگز، کلاله و مراوه‌تپه اشاره کرد (حسینی، ۱۳۸۸: ۱۵۱). جمعیت قوم ترکمن از طوایف زیادی تشکیل شده است که «طایفه» نیز به گروه محدودتر «تیره» تقسیم می‌شود. ۹ طایفه از این قوم از سوی وامبری^۶ شناسایی شده‌اند که طوایف گوکلان^۷، یموت^۸ و تکه^۹ در ایران ساکن هستند. (وامبری، ۱۳۷۰: ۲۲۶-۲۱۰)

ترکمن‌ها زبان خود را «ترکمن‌چه» یا «ترکمن‌دیل» (زبان ترکمنی) می‌نامند (کنعانی، ۱۳۷۹: ۲۳۳). «زبان ترکمنی جزو شاخه زبان‌های ترکی در گروه زبان‌های اورال - آلتاتیک قرار دارد. زبان‌های اورال آلتاتیک، زبان ساکنین ترکستان چین است.» (گلی، ۱۳۶۶: ۲۴۳)

۱. داه‌ها، دها یا داه نام گروهی از مردم ایرانی و شعبه‌ای از قبایل سکایی که در شرق دریای خزر ساکن بودند.

۲. یک تیره سکایی نیمه صحراگرد در آسیای میانه بودند.

۳. از اقوام ایرانی که در سده اول قبل از میلاد در مناطق جنوب قفقاز ساکن بودند.

۴. گروهی که از آلان‌ها جدا شدند.

5. Yakubofsky

6. Vambery

7. Goklan

8. Yomut

9. Teke

تبیین مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن ❖ ۳۵

ایرانیان ترکمن، مسلمان اهل سنت و حنفی مذهب‌اند. تأثیر اسلام بر این قوم چنان بود که حتی «در مورد پیدایش واژه ترکمن گفته شده که این واژه به دنبال مسلمان شدن آنها در اواخر قرن دهم میلادی ظاهر شده است» (کنعانی، ۱۳۷۹: ۲۳۳). تأثیر مذهب در زندگی فردی و اجتماعی ترکمن‌ها به‌خوبی نمایان است. حضور شریعت اسلام در آیین‌ها و مناسک مختلف، نشان از جایگاه والای دین اسلام در بین ترکمن‌ها دارد.

مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن

۱. معماری

سکونتگاه، معماری یا هر تعبیر دیگری در خصوص تلاش بشر برای ایجاد سرپناه و محل زندگی، در طول تاریخ از عوامل بسیار مهم زندگی انسان‌ها قلمداد می‌شده است. معماری در تعاملی معنادار با فرهنگ و ارزش‌های فرهنگی یک جامعه است. معماری به عنوان یک پدیده اجتماعی از فرهنگ نشئت می‌گیرد و بر آن تأثیر می‌گذارد و آینه‌ای از اندیشه‌های انسان در رابطه با فضا، زیبایی‌شناسی و فرهنگ است (فلاح، ۱۳۹۲: ۲). بنابراین معماری را می‌توان مدلی از تاریخ و گذشته هر قوم دانست که نمایانگر وجوه فرهنگی، اقلیم و ساخت اجتماعی یک قوم یا نژاد خاص است (حیب و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۵). معماری اقوام مختلف ایرانی را که هر یک از جایگاه متمایزی برخوردارند، می‌توان به معماری بومی تعبیر کرد؛ معماری بومی صورت ویژه‌ای از تصویر جهان و به تعبیری، بیانگر مفهوم نزدیکی به مکان است و به نوعی ما را هر چه بیشتر به یکی از مؤلفه‌ها و مشخصه‌های هویت‌بخش و معنابخش انسان نزدیک می‌کند.

سکونتگاه‌های قوم ترکمن از تمامی جهات با مقتضیات زندگی این قوم سنخیت داشته است. در این نوشتار دو گونه از آثار معماری این قوم ارزیابی و بازنمایی شده که به شرح زیر است:

تصویر ۱: بنای آلاچیق (دیواره بیرونی از نی) (نگارنده)

آلاچیق‌های ترکمن که در زبان ترکمنی «اوی»^۱ (به معنی خانه) و به روایتی دیگر «یورت»^۲ نامیده می‌شود، مهم‌ترین و شاخص‌ترین بنای زیستی قوم ترکمن را از گذشته‌های دور (از دوره بیابانگردی این قوم) تا چند دهه قبل تشکیل می‌داده است. «اوی» اسکلت چوبی متحرک و قابل حملی است که با «نمد» و «قامیش»^۳ پوشانده می‌شود. درب این بنا به طور معمول در سمت جنوب و مخالف باد قرار می‌گیرد. به هنگام تابستان دور آن را با گلیم یا نمد می‌پوشاندند و در زمستان پوشش ضخیم‌تری به نام «کشمه» به کار می‌رفت (عابدینی، ۱۳۸۵: ۴۲-۳۸). ساخت «اوی» و مراسم خاص برپایی و تزیینات داخلی آن، نوع خاصی از زندگی و فرهنگ ترکمن‌ها را نشان می‌دهد. کار برپایی این بنای ترکمنی به عهده زنان است و قبل از اینکه «تاریم»^۴‌ها را بگذارند، آیین‌هایی همچون شلیک تفنگ، «ذکرالله» و دادن هدایا به اجرا درمی‌آید. اوی کوچک‌ترین بخش از نظام اجتماعی ترکمن‌هاست و با قرار گرفتن چند اوی در کنار یکدیگر «اوبه» به وجود می‌آید که اغلب افراد ساکن در یک «اوبه» با یکدیگر نسبت خویشاوندی دارند. (رستم‌زاده و ایلکا، ۱۳۹۱: ۱۳۷)

1. Oy
2. Yourt

۳. یک نوع حصیر بافته شده از بریده‌های نی است.

۴. قسمت پایین اوی (دیواره).

تصویر ۲: نمونه‌ای از بنای تام در گمیشان (رستم زاده و ایلکا، ۱۳۸۷)

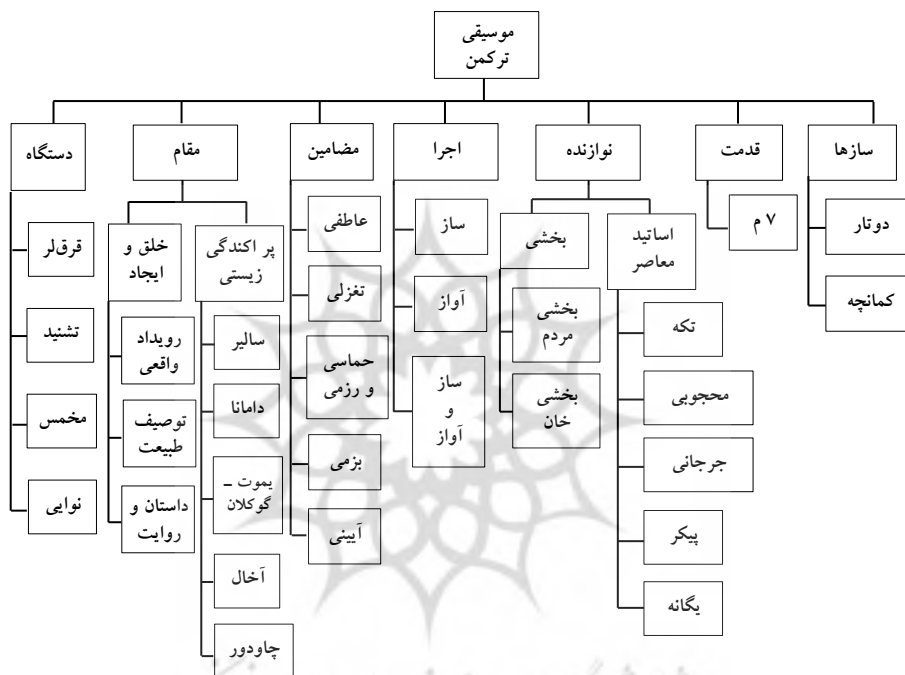
در دهه دوم قرن حاضر، خانه‌هایی در حول و حوش بندر ترکمن ساخته شد که محل اسکان دائمی ترکمن‌های سواحل‌نشین آن منطقه شد. این‌گونه از بناها همان خانه‌های چوبی است که با عنوان «تام» از آنها یاد می‌شود. امروزه ترکمن‌های مناطق ساحلی، این اصطلاح را درباره هر نوع بنایی که ساخته می‌شود، به کار می‌گیرند. تام معمولاً یک یا دو اتاقه است و درب آن رو به جنوب باز می‌شود و قبل از ورود به اتاق، ایوان کوچکی قرار دارد که در گوشه آن، ظرف آب و وسایل ضروری قرار می‌گرفته است. (همان: ۱۳۵)

۲. موسیقی

موسیقی، هم به عنوان یک کیفیت ذهنی ناب که منجر به توارد می‌شود و خاطرات، تصورات و تجربیات فردی را تداعی می‌کند و هم به عنوان یک عنصر بیرونی قابل فهم که در کنار عناصر شکل‌دهنده فرهنگ انسانی قابل شناسایی و تحلیل است، اهمیت ویژه‌ای دارد. تماس مداوم موسیقی با لایه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی، ویژگی یگانه‌ای به موسیقی داده است تا از پس محتوای موسیقی، شناخت عمیق‌تری از فرهنگ

۳۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

و محیط پیرامون موسیقی میسر باشد؛ موسیقی‌های آیینی که زاده بینش‌های اسطوره‌ای و مذهبی هستند، موسیقی‌های کار که محصول شرایط و ویژگی‌های معیشتی جوامع انسانی‌اند یا موسیقی‌های اقوام که هویت فرهنگی و آمال و آرزوهای قومی جوامع را باز نمایی می‌کنند. (شهرنازدار، ۱۳۸۹)

نمودار ۱: ویژگی موسیقی قوم ترکمن (نگارنده)

کارکرد اصلی موسیقی در توانایی آن در بیان آسان حس جمعی و هویت فرهنگی نهفته است. در هر متن موسیقایی، طیفی از مصداق‌های فرهنگی را می‌توان یافت که از طریق اعمال موسیقایی آن، بی‌درنگ زنده می‌شوند (محمدپور و حسن‌پور، ۱۳۹۱: ۹۲). ظهور مختصات هنری در موسیقی می‌تواند تابع خصوصیات درونی انسان از قبیل ذوق،

تبیین مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن ❖ ۳۹

خیال، اندیشه، عشق و عرفان، همچنین عوامل خارجی مانند حوادث تاریخی و اجتماعی باشد که در کیفیت بروز این هنر تأثیر می‌گذارند. موسیقی قوم ترکمن، هنری عمیق، درونی و پرمحتوا با ضرباهنگ‌ها و نغمات پیچیده و کاملاً مستقل است. موسیقی ترکمنی یکی از تجریدی‌ترین و در نوع خود پیچیده‌ترین انواع موسیقی محلی در ایران است. مقام‌ها^۱ گرچه از نظر فواصل، پیچیدگی زیادی ندارند، اما مضراب‌ها، زینت‌های بسیار متنوع و پیچیده و نیز ادوار متنوع آهنگین، امکاناتی را فراهم آورده‌اند تا تجریدی‌ترین و در عین حال واقعی‌ترین مسائل ذهنی ترکمن از طریق ساز و آواز بیان شود.

موسیقی ترکمن در گذشته نقش ارزنده‌ای را در بالندگی و تبلیغ مذهب ایفا کرده است؛ به گونه‌ای که مبلغان مذهبی، در عزا و عروسی با سرودن اشعار مذهبی و با همت «باغشی»^۲ ها، تبلیغ مذهبی می‌کردند. پس از اسلام بیشتر باغشی‌ها، مکتبی‌هایی بوده‌اند که قرآن را با صدای خوش می‌خواندند (ندیمی، ۱۳۷۸: ۶۳). پیوندهای فرهنگی و موسیقی ترکمن تا آنجاست که بسیاری از جشن‌ها، بازی‌های سنتی، سوگواری‌ها، آیین‌ها، میلاد پیامبر اکرم (ص)، هنگام شصت و سه سالگی پیر خانواده، تولد فرزندان بویژه پسران و عروسی همه با موسیقی این قوم همراه است. (راهکانی، ۱۳۷۷: ۷۰۳)

فهم میزان و نحوه ارتباط عمیق و نزدیک موسیقی، فرهنگ و ادبیات ترکمن را می‌توان در نحوه دسته‌بندی مقامات این موسیقی پیدا کرد. مسعودیه، مقام‌های موسیقی ترکمن را به سه بخش، خلق مقام‌ها در اثر رویدادهای واقعی، مقام‌های توصیفی که به وصف طبیعت می‌پردازند و مقام‌های اقتباس شده از داستان‌ها یا روایت‌های حماسی و عشقی تقسیم‌بندی کرده است (مسعودیه، ۱۳۷۹: ۲۴). در گذر تاریخ، نقش نگاه‌دارنده ادبیات شفاهی و عامه را همین سازهای موسیقی به‌نوعی به عهده داشته‌اند. از این رو باید گفت که ادبیات شفاهی و موسیقی، هر یک در بالندگی دیگری، نقش تأثیرگذاری داشته است.

۱. شناسه حالت‌ها و اشکال موسیقی نواحی ایران.

۲. روایتگران فرهنگ شفاهی مناطق شمال خراسان و ترکمن صحرا به وسیله ساز و آواز.

۳. ادبیات

فرهنگ در مفهوم عام آن، ادبیات را زیر پوشش قرار می‌دهد، اما ادبیات که از عناصر فرهنگی تغذیه می‌کند، خود باعث بالندگی و تقویت و تحکیم عناصر و مبانی فرهنگی جوامع می‌شود. بدین ترتیب، فرهنگ و ادبیات در رابطه‌ای دوسویه عمل می‌کنند و تعامل دوجانبه با یکدیگر دارند. به طور کلی آثار ادبی جهان نشان می‌دهد که ادبیات همواره از مقوله‌هایی چون: طبیعت، حماسه‌ها، زبان، آداب و رسوم، عقاید و متون دینی، هنرها، موضوعات تاریخی، اندیشه‌های علمی و فلسفی و عرفانی، احساسات بشری و... بهره برده و متأثر شده است. این مقوله‌ها در حقیقت، همان عناصر اساسی فرهنگی هستند که در میان ملت‌ها و اقوام گوناگون بشری به شکل‌های مختلف، فرهنگ‌های خاص مردم جهان را شکل می‌دهند. بر همین اساس نیز می‌توان انعکاس آنها را در ادبیات به وضوح مشاهده کرد. (طغیانی، ۱۳۸۴: ۹۴)

قوم ترکمن نیز دارای پیشینه‌ای در ادبیات و بویژه ادبیات شفاهی است. ادبیات مکتوب و شفاهی مردم ترکمن، پیوند تنگاتنگی با هم دارند؛ به طوری که بررسی ادبیات مکتوب و پژوهش در آثار سخنوران و ادیبان ترکمن، بدون توجه به ادبیات شفاهی و عامیانه، ناممکن به نظر می‌رسد. ادبیات شفاهی ترکمن با پیشینه‌ای بسیار کهن سرچشمه‌ای بسیار غنی و ارزشمند برای سخنوران بوده است. موضوع ادبیات شفاهی ترکمن‌ها را اساساً مسائلی چون، جوانمردی، شجاعت و قهرمانی، سخاوت، حفاظت از قوم، مبارزه علیه نیروهای اهریمنی، پایداری، صداقت و غیره تشکیل می‌دهند که همه انعکاس‌دهنده آرزوها و امیال نیک انسانی هستند. کهن‌ترین اثری که می‌توان نمونه‌هایی از ادبیات شفاهی مردم ترکمن را در آن یافت، «دیوان لغات‌التُرک» اثر محمود کاشغری است. این کتاب که به زبان قدیم ترکمنی نگاشته شده، سرشار از ضرب‌المثل‌ها و باورهای قوم اوغوز (اجداد ترکمن‌ها) است (معطوفی، ۱۳۸۳: ۱۷۲۰-۱۷۱). ادبیات مکتوب قوم ترکمن از قرن ده هجری قمری آغاز می‌شود و تا عصر حاضر (دوران مختومقلی) ادامه می‌یابد و در این دوران آثار ارزشمندی در زمینه شعر و داستان به وجود می‌آید. مهم‌ترین شاعر این دوره و شاید در تمامی اعصار در بین ترکمن‌ها،

تبیین مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن ❖ ۴۱

مختومقلی فراغی (۱۲۰۵-۱۱۴۶ ه ق) است؛ وی را بنیانگذار ادبیات نوین ترکمن می‌دانند. (گلی، ۱۳۶۶: ۲۴۹)

۴. آداب و رسوم

آیین‌ها و آداب و رسوم در تمامی اقوام ایرانی جزو داشته‌های بسیار مهم فرهنگی یک قوم محسوب می‌شود و بیان‌کننده بسیاری از خاطرات و فراز و نشیب‌های تاریخی و اجتماعی یک قوم است. ترکمن‌ها نیز همانند اقوام مختلف ایران، آداب و رسوم متنوعی دارند که هر یک به گونه‌ای از فرهنگ اصیل این قوم حکایت دارد. جشن‌ها و عروسی‌ها، آداب مذهبی، مراسم عزاداری، آیین‌های تربیتی و ورزشی و... در تمامی مناطق ایران و برای هر قوم و منطقه‌ای شکل خاصی دارد که در مجموع فرهنگ ایرانی را شکل می‌دهند.

پیشینه هزارساله قوم ترکمن گویای تکثر و فراوانی رسومی است که هر یک به نحوی در زندگی اجتماعی آنها نقش داشته‌اند. پس از مسلمان شدن، اسلام تأثیرات بسیاری را در بین اجتماع و آداب و رسوم این قوم داشته است. مصداق این گفته را می‌توان در رسوم مذهبی فراوانی یافت که ایرانیان ترکمن بسیار به آن پایبند هستند. در این بخش، مهم‌ترین رسم و آیینی را که از سالیان دور همراه این قوم بوده است و امروزه نقش اساسی در تعیین هویت و شناسایی این قوم در ایران دارد، بررسی می‌کنیم. از آیین‌ها و سنت‌های دیرینه‌ای که این قوم آن را در فضایی سرشار از شور و شوق، در جشن‌ها و اعیاد خود اجرا می‌کردند، مراسم «ذکر خنجر» است که پیشینه آن به سه سده قبل از ظهور اسلام می‌رسد (ندیمی، ۱۳۷۸: ۴۹). در دوران قبل از اسلام، به علت شرایط اجتماعی و معیشتی که این قوم داشت و به منظور مقابله با دشمنان، در کنار انواع فنون دفاعی و کاربردهای متنوع از سلاح‌های موجود؛ آیین ذکر خنجر نیز به عنوان عملی بسیار مهم برای رسیدن به آمادگی نهایی اجرا می‌شده است. با ترویج اسلام در آسیای مرکزی و تحولات اجتماعی ناشی از آن، مراسم ذکر خنجر نیز با تأثیرپذیری از شرایط جدید به صورت مراسمی کیشی - مذهبی یا آیینی تغییر و تحول

۴۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

می‌یابد. بر این اساس ذکر خنجر عنوان «ذکر لله» را کسب می‌کند و مراسم آن صرفاً به منظور تقرب به پرورگار انجام می‌شود. در این تکامل، بویژه حوزه‌های علمیه بخارا و وظیفه عمده‌ای را به عهده داشته‌اند (مسعودیه، ۱۳۷۹: ۱۱۵). از همان دوران تا کنون، این آیین در بین ترکمن‌ها نشانی از قدردانی و سپاس از خداوند دارد. اشکال و حالت‌هایی که در این نوع آیین مذهبی مشاهده می‌شود، نوعی از اتحاد و هم‌شکلی را بیان می‌کند و ارتباط نزدیکی به ذکرهای گویندگان آن دارد که مفاهیمی چون حمد و ثنای الهی و ستایش از رسول خدا(ص) را در بر می‌گیرد^۱. اجرای این آیین دینی هم‌اکنون به صورت مقطعی در مراسم رسمی دولتی اعم از جشنواره‌های فرهنگی اقوام، به عنوان نمادی از فرهنگ این قوم، انجام می‌گیرد.

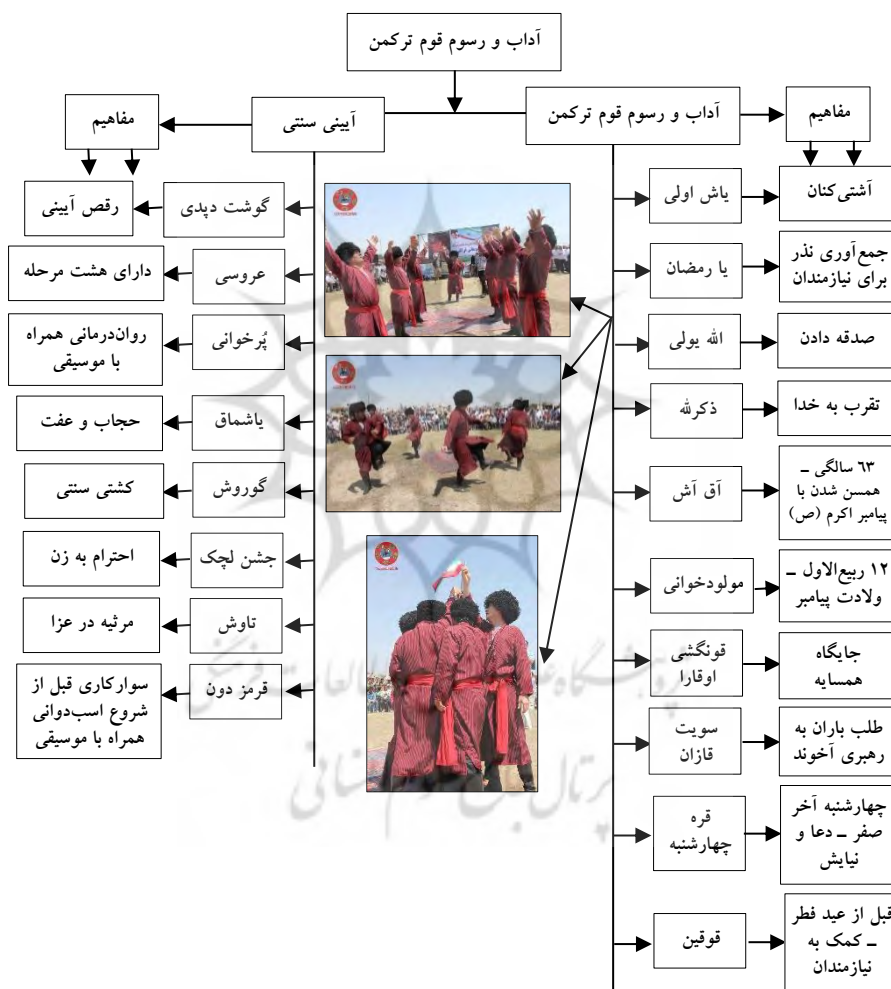
۵. هنرهای دستی

هنر ایرانی در طول تاریخ در ابعاد و زمینه‌های گوناگون همواره برای ما حیات‌بخش و غرورآفرین بوده است. بنابراین باید از جلوه‌های گوناگون آن نیز به عنوان مؤلفه‌های هویتی پاسداری کنیم. هنرهای دستی و سنتی هر قوم در وهله نخست جنبه‌ای از کاربرد داشته است و با هدف استفاده در زندگی روزمره تهیه می‌شده‌اند. با این حال، نحوه شکل‌پذیری و به اصطلاح تزئین و پرداخت یک اثر هنری، برگرفته از اعتقادات و به گونه‌ای نیازهای درونی و روحی جامعه بوده‌است. تنوع رنگ، نقش، شکل و اندازه انواع هنرهای دستی ارتباط مستقیمی با فرهنگ و نحوه پذیرش این هنرها در جامعه و روزگار آن دوره دارد؛ همان‌طور که در دوره معاصر نیز محصولات هنری بر اساس نیازهای بشری طراحی و تولید می‌شوند. تنوع هنرهای دستی و سنتی قوم ترکمن گویای آن است که علاوه بر کثرت موجود، نوعی وحدت در انتخاب برخی مؤلفه‌های شکل‌دهی اثر، برای هنرمندان این قوم وجود داشته است. این نکته را می‌توان در

۱. ترجمه یکی از ذکرها و اشعار مهم این آیین: ای خدا، ای کریم کارساز، از تو مدد / ای نیای تمام انسانها - آدم و حوا - از شما مدد / ای پیامبران تمام هستی، از شما مدد / ای فخر گیتی، حبیب خدا، ای مصطفی از تو مدد / ای خدا، ای خدا، ای خدا، ای خدا / چشمانم تو را می‌نگرد / بر زبانم نام تو جاری است / و دلم تو را می‌خواهد / دیوانه است، دیوانه / تو را می‌خواهد ای خدا / تو را ای خدا.

تبیین مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن ❖ ۴۳

بررسی انواع هنرهای دید که به لحاظ ظاهری و شکلی از یک اصل مشترک که همانا فرهنگ و اعتقادات درونی این قوم است، پیروی می‌کنند. برای مثال کاربرد فراوان رنگ قرمز و نقوش شکسته، شکل مثلث و نقش شاخ قوچ در اکثر هنرهای یاد شده، نشان از تأثیر فرهنگ و اعتقادات این قوم بر هنرهای شاخص آنها دارد.

نمودار ۲: ویژگی آداب و رسوم قوم ترکمن (نگارنده)

در کل، هنرهای دستی قوم ترکمن را می‌توان به سه گروه دست‌بافته‌ها، هنرهای فلزی و هنرهای چوبی تقسیم‌بندی کرد. فرش، قالیچه، پشته، نم‌د و سوزن‌دوزی‌های زیبای ترکمن، هنرهایی شناخته شده در خارج از مرزهای ایران به شمار می‌آیند. زیورآلات قوم ترکمن، جزو برترین هنرهای فلزی این قوم در ایران محسوب می‌شود. این گونه از آثار علاوه بر کاربرد بسیار از گذشته تا به امروز، نقش اعتقادی برای شخص استفاده‌کننده آن نیز داشته است. در مورد هنرهای چوبی این قوم نیز می‌توان به اسکلت چوبی آلاچیق و برخی وسایل مورد استفاده در خانه اشاره کرد.

تصاویر ۳ و ۴: جزئیاتی از نقش و رنگ دست‌بافته‌های ترکمن.

(شاد قزوینی و بهرمانی، ۱۳۸۹: ۳۴)

تصاویر ۵ و ۶: نمونه‌هایی از زیورآلات شاخص قوم ترکمن

(وب سایت موزه متروپولیتن)

جمع‌بندی

فرهنگ قوم ترکمن یکی از اجزای شکل‌دهنده به هویت ایرانی محسوب می‌شود. مؤلفه‌هایی که در این نوشتار از هویت فرهنگی این قوم برشمرده شد، جزو مواردی است که برای هر قوم به هر شکلی بروز می‌یابد. باشناسی و حفظ هر یک از این مؤلفه‌ها در هر حوزه‌ای می‌تواند راه را بر مطالعات هویتی هموار کند. معماری قوم ترکمن برگرفته از نحوه زندگی این قوم در گذشته و شرایط جغرافیای آنان بوده است. یورت‌ها و فضای داخلی آنها به روشنی بخش عظیمی از فرهنگ و هنرهای این قوم را نشان می‌دهد. موسیقی این قوم از مهم‌ترین مؤلفه‌ها برای بروز درونیات آنان است که همواره بیانگر خصلت‌های عظیم انسانی بوده است. پیوند مستحکمی بین موسیقی و ادبیات این قوم از گذشته‌های دور وجود داشته است. بخش اعظم ادبیات قوم ترکمن، شامل ادبیات شفاهی آنان است که پرداختن به این مقوله (ادبیات شفاهی) برای بررسی ویژگی‌های ادبی این قوم، از اهمیت بالایی برخوردار است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از آداب و رسوم رایج در بین این قوم، برگرفته از دین مبین اسلام است. ترکمن‌ها از اقوام مسلمانی هستند که بسیاری از دستورات دینی در زندگی و آیین‌ها و آداب و رسوم آنان به روشنی وجود دارد. هنرهای دستی این قوم نیز در برخی موارد جزو شاخص‌ترین هنرها در ایران و جهان به شمار می‌روند. در این باره می‌توان به زیورآلات این قوم اشاره کرد که به دلیل ویژگی‌هایی چون اندازه، سبک، تزئین و حجم در دنیا شناخته شده است. گفتنی است که اکثر هنرهای قوم ترکمن در بهره‌گیری از نقوش، به شکلی واحد عمل کرده و گاه تفاوت‌های موجود در آنها مربوط به مواد سازنده دست‌ساخته‌هاست. این اشتراک در تزئین، نشان از اصلی واحد و هویتی اصیل دارد که جلوه‌هایی از آن در بیشتر دست‌ساخته‌های آنان به چشم می‌آید.

منابع

اسماعیلی، هادی (۱۳۸۸). «همبستگی فرهنگی، هویت و امت اسلامی». نشریه دین و ارتباطات. س ۱۶، ش ۱ و ۲.

۴۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- حبیب، فرح. نادری، سید مجید و فروزانگهر، حمیده (۱۳۸۷). «پرسیمان تبعی در گفتمان کالبد شهر و هویت (کالبد شهر تابع هویت یا هویت تابع کالبد شهر)». نشریه هویت شهر. س ۲، ش ۳.
- حسنی، غلامرضا (۱۳۸۸). «روند و فرآیند تحولات ساختار فرهنگی - اجتماعی اقوام ایرانی با تأکید بر قوم ترکمن». پژوهش‌نامه علوم اجتماعی. س ۳، ش ۱. راهکانی، روح انگیز (۱۳۷۷). تاریخ موسیقی ایران. تهران: پیشرو.
- رستم‌زاده، یاور و ایلکا، شهاب (۱۳۹۱). «اقلیم، طبیعت و معماری مسکن: پژوهشی در نحوه ساخت و اجرای مسکن روستایی ترکمن با تأکید بر تام‌های ترکمنی گمیشان». نشریه علوم و تکنولوژی محیط زیست. دوره ۱۴. ش ۲.
- روح الامینی، محمود (۱۳۸۴). زمینه فرهنگ‌شناسی. چ ۸. تهران: عطار.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۸۵). گرد شهر با چراغ. چ ۱۳. تهران: عطار.
- شاد قزوینی، پریسا و بهرمائی، سهیلا (۱۳۸۹). «هنرهای دستی زنان ترکمن در خدمت معیشت خانواده». جلوه هنر. ش ۴.
- طغیانی، اسحاق (۱۳۸۴). «تأثیر متقابل ادبیات و فرهنگ». کیهان فرهنگی. ش ۲۲۷-۲۲۸.
- عابدینی، سید مهدی (۱۳۸۵). «باورهای ترکمن». فصلنامه بایراق. س ۹، ش ۳۳.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۳). انسان‌شناسی شهری. تهران: نشر نی.
- فلاح، مریم (۱۳۹۲). «تأثیر فرهنگ بر معماری بومی». همایش معماری و شهرسازی و توسعه پایدار. مشهد: دی ماه ۱۳۹۲.
- قرائی مقدم، امان‌الله (۱۳۸۲). انسان‌شناسی فرهنگی (مردم‌شناسی فرهنگی). تهران: نشر ابجد.
- کاوسی، اسماعیل. حسین‌زادگان، زهره (۱۳۹۰). «حفظ هویت ایرانی - اسلامی در فرآیند جهانی شدن». فصلنامه مطالعات راهبردی جهانی شدن. ش ۳.
- کنعانی، محمد امین (۱۳۷۹). «ایرانیان ترکمن نگاهی به گذشته و حال». فصلنامه مطالعات ملی. س ۱، ش ۴.
- گلی، امین‌الله (۱۳۶۶). سیری در تاریخ سیاسی اجتماعی ترکمن‌ها. تهران: نشر علم.

تبیین مؤلفه‌های هویت فرهنگی قوم ترکمن ❖ ۴۷

محمدپور، احمد و حسن‌پور، تافگه (۱۳۹۱). «جهانی شدن و بازنمایی هویت فرهنگی در موسیقی کردی (بررسی الگوهای مصرف موسیقی دانشجویان کرد دانشگاه گیلان)». پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران. دوره ۲، ش ۲.

مرادی، علیرضا (۱۳۹۰) «نقش میراث فرهنگی در تقویت هویت فرهنگی». ماهنامه مهندسی فرهنگی. س ۵. ش ۵۳ و ۵۴.

مسعودیه، محمد تقی (۱۳۷۹). موسیقی ترکمنی. تهران: مؤسسه فرهنگی - هنری ماهور.

معطفی، اسدالله (۱۳۸۳). تاریخ، فرهنگ و هنر ترکمان. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

معین، محمد (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

مقصودی، مجتبی (۱۳۸۰). «قومیت‌ها و هویت فرهنگی ایران». نامه پژوهش فرهنگی. ش ۲۲ و ۲۳.

ندیمی، کمال‌الدین (۱۳۷۸). پژوهش‌هایی بر فرهنگ و تمدن مردم گلستان. گرگان: انتشارات مختوم‌قلی فراغی.

وامبری، آرمینیوس. (۱۳۷۰). سیاست درویش دروغین در خانات آسیای میانه. ترجمه فتحعلی خواجه‌نوریان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

تارنمای مجازی

شهرنازدار، محسن (۱۳۸۹) «موسیقی و صدا عناصر پویای فرهنگ». در پایگاه اطلاع‌رسانی انسان‌شناسی و فرهنگ. بازیابی در تاریخ ۹۴/۱/۲۰

<http://anthropology.ir/node>

فکوهی، ناصر (۱۳۹۰). «هویت فرهنگی چیست؟». در پایگاه اطلاع‌رسانی انسان‌شناسی و فرهنگ. بازیابی در تاریخ ۱۳۹۱/۲/۲۸

<http://www.anthropology.ir/node/10614>

❖ ۴۸ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

پایگاه اطلاع‌رسانی موزه متروپولیتن. (۲۰۱۱). «زیورآلات ترکمن». بازیابی در

تاریخ ۹۳/۲/۲۳

http://www.metmuseum.org/toah/hd/turk/hd_turk.htm

فرهنگ‌پژوهان

شماره ۴۲ و ۴۳ / پاییز و زمستان ۱۳۹۴

